

Розділ перший

СВОБОДА СОВІСТІ В ЇЇ СУТНОСТІ ТА РІЗНОМАНІТТІ ВИРАЖЕННЯ

1. Михайло БАБІЙ, Сергій ПРИСУХІН. Свобода совісті та свобода релігії: релігієзнавчий, теологічний та правознавчий виміри

Серед проблем релігієзнавчого і теологічного дискурсів в історично-темпоральному аспекті константними у своїй актуальності постають теоретичні й практичні питання, пов'язані зі свободою совісті та свободою релігії. Актуалізація уваги до них вітчизняних і зарубіжних науковців та теологів останніми роками значною мірою обумовлена глобалізаційними процесами, суспільними трансформаціями, прагненням до утвердження вільного, сповненого справедливості життя людей, а також значного загострення проблем формування світоглядно-сислової (в тому числі й релігійної) бази сучасного буття особистості, самовизначення і самореалізація якої у сфері світогляду, моралі і права постають сьогодні необхідними й екстраординарними. Без перебільшення означені проблеми є одними із важливих тем сучасної філософії права, релігієзнавчої та юридичної наук. Сутнісній, концептуальній своєрідності свободи совісті та свободи релігії, їх парадигмальним основам присвячений значний масив наукової, теологічної літератури, спеціальних досліджень.

Свобода совісті, свобода релігії постають основою буття демократичного суспільства, важливою передумовою правової демократії та існування інших прав і свобод людини як особи. У цьому зв'язку варто нагадати слова папи Івана Павла II про те, що «громадянське і суспільне право на свободу релігії (та свободу совісті. — Авт.), торкаючись найглибшої духовної сфери, стає немов би точкою відліку і мірилом інших основних прав»¹.

Свобода совісті, як і важлива складова частина її структури — свобода віросповідання, явище багатопланове, що заторкує різні аспекти суперечливого буття людини. А це, зрозуміло, вимагає розмаїття підходів щодо з'ясування сутнісних характеристик цього феномену і його осмислення в суб'єктивно-екзистенціальному та суб'єктивно-діяльнісному вимірах, у світському й теологічному аспектах. На нашу думку, свобода совісті як категорія соціально-філософського ряду постає однією з найважливіших синтезуючих категорій. Її зміст розкривається через такі субординовані поняття, як толерантність, віротерпимість, свобода світогляду, свобода віросповідання, свобода в релігії, самовизначення і самореалізація.

Як категорія, «свобода совісті» характеризує внутрішню здатність людини осмислювати, оцінювати різні моральні, світоглядні, в тому числі й релігійні, парадигми, вільно без будь-якого примусу робити завізований власною совістю вибір, переводити його ціннісно-сислові параметри в площину своїх переконань, життєвих орієнтирів, а також можливість безперешкодної їх реалізації на основі свого самовизначення.

Найважливішим компонентом, системотвірним елементом свободи («свободи без власного імені») постає індивідуальна свобода в аспекті свободи совісті. Адже без свободи совісті людина — це тільки ланка в ланцюзі природних і соціальних детермінацій: без неї вона не може (що дуже важливо. — Авт.) бути суб'єктом духовної діяльності, тобто володіти духовною суб'єктивністю². Свобода совісті (свобода віросповідання) як особистісна внутрішня інтенція проявляється лише тоді, коли особа здатна зробити світоглядний вибір.

Важливо зазначити, що сучасна парадигма свободи совісті, а також свободи релігії, віддзеркалює багатовіковий розвиток і осмислення цих складних феноменів, драматичної практики реалізації їх принципів у соціальному житті. Парадигма свободи совісті, як і свободи релігії, не є незалежна й самодостатня. Вона постає як наслідок дії (в процесі

¹ Цит. за: Іван Павло II. Покликання і місія мирян. *Christifideles laici* / Післясинодальне апостольське повчання Святішого Отця Івана Павла II [Текст] — Львів: «Місіонер», 1998. — С. 88.

² Див.: Финогенов В. О свободe совести и мировоззренческом детерминизме // За здравый смысл. — 2009. — № 2. — С. 32.

історичного формування) різних чинників об'єктивного і суб'єктивного виміру, має темпоральні межі, підлягає певному вдосконаленню та уточненню. Йдеться про певну обґрунтовану визначеність позицій, концептуальних підходів, узгодженості щодо сутності свободи совісті і свободи релігії, теоретико-методологічні засади дослідження та інтерпретації.

Існують різні парадигмальні модифікації свободи совісті, а звідси - й свободи релігії, як в філософському, так і в морально-правовому тлумаченнях. Хоча при цьому зберігається так зване «парадигмальне ядро», яке властиве для більшості інтерпретацій означених феноменів: філософська, етична, правова, політична, теологічна, релігієзнавча. Останні мають свої специфічні концептуальні засади, свої підходи та обґрунтування. Сьогодні, як свідчить аналіз літератури, переважає правова парадигма свободи совісті та свободи релігії, яка склалася історично й відображає юридично оформлені концепти, що розкривають правові можливості свободи совісті та свободи буття релігій. Такий підхід є не лише важливим компонентом теорії права, а таким, що знайшов своє відображення у відповідних конституційно-правових нормах, законодавчих актах багатьох держав світу та міжнародних документах щодо права на свободу думки, совісті, релігії та переконань.

Проблема суперечливого утвердження свободи совісті в найширшому значенні (насамперед у релігійній та моральній сферах суспільного життя) продовжує бути предметом перманентних дискусій. Останні нерідко породжують скепсис, відтермінують отримання узагальнених висновків, стають підставою релятивізму, волюнтаризму та суб'єктивізму. Піддається сумніву й сама можливість реалізувати в соціально-етичній та правовій сферах принцип свободи совісті. Як наслідок, правова реальність, зокрема постсоціалістичних держав, втрачає для себе істинний зміст категорії «свобода совісті» та субординованих з нею понять.

Результати теоретичних досліджень змісту категорії «свобода совісті», здійснених у рамках соціальної філософії, філософії права, юридичних наук, християнського богослов'я свідчать, що віднайти змістовні характеристики категорії «свобода совісті» є досить складним завданням. Тому сучасний філософсько-правовий дискурс потребує додаткової аргументації. Постає необхідність зробити певну в теоретичному плані корекцію змісту, структури понять «свобода совісті» та «свобода релігії», внести відповідні поправки в їх парадигму, що визначає їх смислову специфіку, а також певну перспективу подальших досліджень.

Означені нами проблеми свободи совісті, свободи релігії не були позбавлені уваги вітчизняних і зарубіжних учених, богословів, зокрема християнських церков. Накопичено якісно новий теоретичний і емпіричний матеріал, цікаві методологічні підходи в осмисленні феноменів свободи совісті, свободи буття релігій як в Україні, так і за кордоном. У цьому аспекті представляють релігієзнавчий та правовий, філософський інтерес праці вітчизняних і зарубіжних релігієзнавців, філософів, правознавців, які вивчають проблеми, пов'язані зі свободою совісті, зокрема В. Бондаренка, В. Єленського, В. Климова, А. Колодного, С. Бур'янова, А. Пчелінцева, М. Стецкевича, Л. Филипович, О. Сагана, П. Яроцького, Н. Лернера, Т. Ліндхольма, П. Рабіновича та ін. Для нашого дослідження важливим у контексті вищезначеного постають проблеми концептуальної матриці свободи совісті, свободи релігії, репрезентовані у християнському віровченні, насамперед позицією католицької Церкви, конкретизованої рішеннями Другого Ватиканського Собору (зокрема Декларацією про релігійну свободу «*Dignitatis Humanae*»), протестантизмі та ісламі.

Відомо, що кожна конфесія має чіткі, всебічно розроблені норми свого буття: етичні, правові; власні концепти справедливості, гідності, прав і свобод особи, у тому числі свободи совісті. Свобода совісті історично склалася як політично-правова категорія, яка традиційно пов'язується зі ставленням людини як особи до релігії. Однак автори вважають, що категорію «свобода совісті» недоцільно зводити лише до сфери релігійного чи секулярного світосприймання, хоча до них вона має саме безпосереднє відношення.

Загалом світоглядна база людини як особи — це складне, інтегроване переплетіння різних суб'єктизованих цінностей, орієнтирів, ідей, ідеалів релігійного чи арелігійного, раціонального, ірраціонального, філософського, політичного та правового змісту. Тому

прив'язка змісту узагальненого поняття до проблем релігійного самовизначення й самореалізації особистості звужує предметне поле її вияву, «деформує» її сутність.

Очевидним є і той факт, що релігія в просторі означеної сфери постає лише як один із важливих її структурних елементів, однак не покриває її. Тому коли ми ведемо мову про проблеми вільного самовизначення і самореалізації людини як особи в релігійній площині, то цей процес ми характеризуємо через поняття «свобода релігії». Це дає можливість стверджувати, що поняття «свобода совісті» і «свобода релігії» тісно взаємопов'язані, однак не є тотожними. Вони співвідносяться як ціле (свобода *совісті*) і частина (*свобода релігії*). Свобода релігії постає як свобода релігійної совісті. Тому, аналізуючи християнський (зокрема католицький) підхід до проблем свободи совісті, варто вести мову про поняття «свобода релігії», «релігійна свобода», «свобода релігійної спільноти», а також і «свобода церкви».

Загалом категорія «свобода совісті» охоплює своїм змістом сферу духовного буття людини, в чому особа вільно самовизначається і самоактуалізується. Якщо коротко, то свобода совісті — це умова і можливість вільного духовного самовизначення особи, спосіб її самореалізації. В філософсько-етичному контексті ця категорія віддзеркалює внутрішню здатність особи осмислювати, оцінювати різні моральні, світоглядні, в тому числі й релігійні, парадигми, вільно, без будь-якого зовнішнього примусу робити завізований власною совістю вибір, переводити їх ціннісно-сміслові параметри в площину своїх переконань, життєвих орієнтирів, забезпечуючи можливість безперешкодної їх самореалізації на основі свого самовизначення. В означеній інтерпретації свобода совісті характеризується як специфічно вибіркова й узгоджена активність свідомості, совісті, волі індивіда, спрямованих на його самовизначення у світоглядній сфері щодо необхідних життєво смислових засад його буття. Свободу совісті справедливо розглядають як атрибутивну ознаку особи. Попередньо зазначимо, що категорію «свобода совісті» в католицькому її прочитанні почасти тлумачать як одне з визначальних прав людини: право кожної людини вибирати для себе систему духовних цінностей³. Отже, свобода совісті (як аспект вільного самовизначення особи) у сфері конкретного віросповідання постає як свобода релігійної совісті або як свобода віросповідання.

Філософсько-етичний підхід в аналізі проблеми зумовлює необхідність розгляду діалектики взаємозв'язку свободи і совісті, що виключає осягнення філософської суті досліджуваного феномену лише через етимологічний поділ поняття «свободи совісті» на його складові «свобода» і «совість». Свобода і совість мають багато спільного і водночас окремого. Совість нерідко визначають як здатність особи здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і водночас давати критичну самооцінку своїх дій і вчинків. Це також здатність особи до «самовизначення» в діях і вчинках. Останнє лежить в основі поняття «свобода». Однак, маючи спільну природу і спільне предметне поле, кожне з цих понять має свій специфічний зміст, форму прояву, свої оціночні критерії та функції, свої основи.

Свобода совісті не є простим етимологічним поєднанням цих двох понять. Відомо, щоб вивчити ціле, в ньому виокремлюють більш прості складові, і лише потім досліджують ціле. В нашому випадку окремі частини цілого (свобода і совість) за своєю сутністю не дають можливості повного осягнення цього цілого (свободи совісті). Зауважимо у цьому зв'язку, що своєрідність загальнометодологічного підходу до означеної проблеми полягає не просто в механічному поєднанні складових елементів поняття «свободи совісті», а в їх діалектичній взаємодії, із врахуванням того, що загальне завжди виявляє себе в конкретному. Ціле є складнішим за просту суму його структурних компонентів. Унікальність цього цілого (свободи совісті) зумовлена не тільки багатоаспектністю його вияву, а і взаємодії з іншими поняттями і категоріями, зокрема такими, як «свобода думки», «свобода слова», «свобода переконань», а також взаємообумовленості «свободи совісті» і понять, що розкривають її релігієзнавчу сутність: «віротерпимість», «свобода релігії» (свобода релігійної совісті), «свобода віросповідань», «свобода в релігії». Підкреслюючи відносну самостійність

³ Див.: Католическая энциклопедия. Т. IV. Р—Я. - М.: Изд-во Францисканцев, 2011. — С. 575.

зазначених понять, варто наголосити на неподільній єдності їх як стосовно теоретичного змісту, так і явищ та процесів індивідуального й суспільного буття, які вони відбивають.

Філософська категорія «свобода совісті» виявляє свою сутність і специфічність через єдність внутрішнього і зовнішнього аспектів. Саме тому прояв внутрішнього аспекту свободи совісті через процес самовизначення дає змогу зрозуміти механізм і зміст «набуття внутрішнього духовного досвіду», який, на думку відомого філософа І. О. Ільїна, «відкриває доступ до совісті... Тільки він може вказати людині, що справжнє, головне і найцінніше в житті. Тільки цей внутрішній умовний досвід робить людську істоту воістину людиною, тобто духовною особою... з індивідуальним характером, здатністю до творчості...»⁴.

Зміст внутрішнього аспекту свободи совісті (внутрішньої свободи совісті) інтегрує у собі два важливих моменти: це, по-перше, автономність, незалежність, суверенність вільного суб'єкта, що духовно і світоглядно самовизначається, набуває «внутрішнього духовного досвіду» і, по-друге, спрямованість цих дій на саму особу, тобто через самовизначення у сфері духовних, життєво-смыслових орієнтирів і цінностей. Автономність суб'єкта свободи, плюралізм цінностей складають важливу умову для вільного вибору. Водночас свобода совісті постає умовою і засобом, можливістю самоствердження, саморозвитку, самовдосконалення людини. В такому контексті самореалізація особи це водночас і спосіб формування життєвої мети, і засіб її досягнення, і результат. Самореалізація потребує відповідних умов, правового забезпечення, певних визначених законом обмежень і самообмеження на особистісному рівні.

Ці два аспекти (внутрішній і зовнішній) свободи совісті у своїй нерозривній єдності і дають змогу досягнути сутнісний зміст цього феномена. Відзначимо, що релігійне самовизначення особи, або свобода у виборі того чи іншого віросповідання, також підпадають під запропоновану дефініцію свободи совісті. Однак у цьому випадку остання постає як свобода релігійної совісті і співвідноситься лише з релігійною сферою надзвичайно широкого предметного поля, духовного, морального і культурного світоглядного буття людини, яке регулюється через право.

Зауважимо, що саме релігієзнавство (така його галузь, як правологія релігії⁵) досліджує (в історичному, юридичному аспектах) проблему прав людини як одну з головних у релігієзнавчому дискурсі, акцентуючи на специфіці конфесійних підходів у розумінні й визначенні шляхів щодо її розв'язання. Концептуальні підходи щодо проблеми свободи совісті й свободи віросповідання мають свої чітко визначені парадигмальні матриці, свої погляди на можливість їх практичної реалізації, передовсім в індивідуальному вимірі.⁶ Скажімо, якщо динаміка і сутнісний вияв права на свободу віри, на захист вільного релігійного вибору в західному християнстві концентрується на особі й співвідноситься з останньою, то культура права східних цивілізацій забезпечує конструктивне вирішення означеної проблеми через духовну належність індивіда до групи, колективу, в яких йому релігійно й соціально комфортно. В цьому аспекті релігієзнавство розглядає (в порівнянні) право на свободу релігії в його конфесійній інтерпретації.

Прикладом слугує сучасна позиція Магістеріуму Католицької церкви щодо свободи релігії, викладена в Декларації «*Dignitatis Humanae*» («Гідності людської», 7 грудня 1965 р.), в якій проголошено, що «людська особа має право на релігійну свободу. А ця свобода є в тому, що всі люди повинні бути вільні від примусу, чи з боку одиниць, чи з боку громадських спільнот і будь-якої людської влади, і то так, щоб у релігійних справах ніхто ані не був змушуваний поступати проти власної совісті, і приватно і публічно, особисто, чи в спілці з іншими, в належних межах... Це право людської особи на релігійну свободу в правному устрою суспільності треба так визнати, щоб стало воно правом громадянським»⁷. Декларація зосереджує увагу на тому, що людина вільно має пізнати і визнати імперативи

⁴ Ильин И. А. Путь к очевидности. — М.: Республика, 1993. — С. 47.

⁵ Докладніше див.: Бабій М., Присухін С. Юридичне релігієзнавство (правологія релігії): сутність і проблемне поле // Юридична наука. — 2013. — № 8. — С. 84-100.

⁶ Докладніше див.: Бабій М.Ю., Присухін С.І. Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця Католицької церкви // Юридична наука. — 2013. — №3 - С. 118—128.

⁷ Декларація про релігійну свободу «*Dignitatis Humanae*» // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. — Львів, 1996. — С. 376—377.

Божого закону через своє сумління, якого повинна вірно дотримуватися у своїй діяльності, щоб дійти до Бога — своєї остаточної мети. Тому не можна «перешкоджати, щоб (людина. — Авт.) діяла за своїм сумлінням, передовсім же в релігійних справах»⁸.

Протестантський погляд на свободу совісті також є чіткий і однозначний, цілком відповідає її світському визначенню: «Свобода совісті включає в себе свободу віросповідання, тобто право бути віруючим чи невіруючим, вибирати чи міняти свою віру. Вона також означає право віруючих створювати релігійні об'єднання»⁹. Протестантські церкви виступають на «захист (юридичний. — Авт.) свободи совісті і релігійної свободи як основного права людини у відповідності до біблійного вчення і міжнародних правових документів»¹⁰.

Віроповчальна парадигма ісламу, а фактично Коран (2:236), визначає, що «немає примусу в релігії» - «Хто хоче нехай вірує, а хто не хоче, нехай не вірує» (18:29). Основу свободи віри іслам бачить у людській совісті. Ісламські теологи (наприклад, Мухаммад аль-Газлі), посиляючись на Коран, Сунну, стверджують, що іслам гарантує «абсолютну свободу віросповідання»¹¹. В широкому значенні ісламська концепція прав людини була викладена в «Загальній Ісламській декларації прав людини», прийнятій в Парижі в 1981 р., а також у «Каїрській декларації прав людини в ісламі» (05.08.1990 р.). В цих документах права людини, її свободи визнаються дарунком Аллаха, тому їх дотримання є обов'язковим, відступ від них заборонено.

Чітку позицію щодо принципів свободи релігії висловила й Всесвітня Рада Церков у своїй «Декларації про релігійну свободу» (1948 р.), в якій проголошено, що «право на свободу релігій слід визнавати й гарантувати всім людям, незалежно від їхньої раси, кольору шкіри, статі, мови чи релігії»¹². В Декларації викладені основні засади свободи релігії, свободи на релігійне самоврядування і право на свободу діяльності релігійних спільнот. Різні релігії по-різному відносяться до питання свободи самовизначення людини у віросповідній сфері.

Попередньо підсумовуючи, зауважимо, що як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому та теологічному дискурсах переважає правова експлікація свободи совісті. Остання зазвичай редукується до поняття «свобода релігії», або частіше — «релігійна свобода», і розглядається через відношення людини до релігії в аспекті її права бути віруючою чи невіруючою, агностиком, атеїстом. В правологічному контексті надзвичайно актуальними стають правове визначення понять «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода релігії», «свобода церкви (релігійних організацій)», «свобода в релігії», співвідношення між цими поняттями, їх структурна і функціональна своєрідність. Наголосимо, що зміст понять «свобода совісті» й «свобода віросповідання» (як подається в багатьох міжнародних документах, законодавчих актах України) не є тотожним, сфери їх соціально-правової актуалізації співпадають лише в релігійній площині, де право на свободу совісті постає як право на свободу релігійної совісті.

Важливим є те, що свобода релігії має внутрішній і зовнішній вияв. Внутрішній вияв свободи віри як свободи релігійного самовизначення не є предметом (об'єктом) правового регулювання. Право не може регулювати сам процес віросповідного вибору. В такому сенсі право постає як формально зовнішнє, воно лише визначає межі, можливості, гарантії зовнішньо-реалізаційного вияву свободи віросповідання. Остання постає як процес матеріалізації релігійного самовизначення через самоствердження особи в системі вибраних релігійних координат. Самореалізація (релігійна) як зовнішній (публічний) вияв свободи віросповідання вимагає певного правового простору, тобто комплексу

⁸ Там само. — С. 378.

⁹ Свобода совісті, права і гідність людини. Позиція протестантських церков (18.12.2003) // Свобода совісті, та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів чи релігійних документів (витяги) / Упоряд. М.Ю. Бабій. — К., 2006. — С. 153.

¹⁰ Там само.

¹¹ Див.: Мухаммад аль-Газлі. Права человека в исламе [Текст] — М., 2006.

¹² Декларація про релігійну свободу. Документ Всесвітньої Ради Церков // Свобода совісті, та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів чи релігійних документів. -С.148.

передовсім правових норм, гарантій, які уможливають практичне здійснення свободи віри. Саме в цьому правовому полі і відбувається релігійна самореалізація особи.

Інститут свободи совісті, свободи віросповідання в Україні постає як своєрідний континуум конституційних положень, норм, законів, нормативних документів і юридично оформлених механізмів реалізації права на цей вид свободи в її індивідуальному й спільнотному вимірах. Існує потреба аналізувати, вивчати специфіку реальної дії такого роду інститутів в Україні та інших країнах, їх ефективність у забезпеченні принципу свободи совісті, права на релігійну самореалізацію особи, захисту цього права.

Кожна держава має свою специфіку, свої особливості у розв'язанні цих питань, детермінованих історичним, соціально-політичним, конфесійним контекстом, характер відносин між церквою і державою перебуває в постійному вдосконаленні заради їх гармонізації, що можливо лише тоді, коли «церква і влада матимуть внутрішню установку на діалог»¹³. Важливою постає відповідність законодавчого поля різних держав у цій сфері міжнародним правовим документам з проблем свободи думки, совісті, релігії.

Міжнародне співтовариство створило розгалужену й ефективну систему захисту прав людей і свобод, у тому числі й свободи совісті, релігії. На рівні ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших регіональних міжнародних організацій прийнято значну кількість правових документів, які тією чи іншою мірою заторкують основні аспекти забезпечення свободи совісті, релігії, діяльності релігійних організацій. Важливим є той факт, що для означеного виду міжнародних документів характерною рисою стає тенденція до більш детального, системного і повного захисту прав людини на свободу совісті, свободу віросповідання. Аналіз цих документів, рівня їх впливу на формування юридичного поля різних країн щодо забезпечення свободи совісті, думки, релігії, їхнього потенціалу у правовому вимірі, є одним із важливих у правологічному дискурсі.

Враховуючи зазначене вище, слід відзначити, що назвичайно актуальною стає проблема вивчення більше як 50-річного досвіду діяльності Європейського Суду з прав людини та впливу його рішень (в площині прецедентного права) на законодавство різних держав, у тому числі й України, у сфері свободи віросповідання. Не менш важливими у релігійно-правовому дискурсі постають проблеми державо-конфесійних відносин, різних моделей їх вияву, принципів концептуального оформлення законодавчого простору їх функціонування, зокрема й в Україні.

Потребують свого поглибленого релігієзнавчо-правового осмислення значні за своїм об'ємом і важливістю питання практики забезпечення статусу світської держави, рівності всіх релігійних організацій перед законом, свободи їх функціонування в суспільстві, вільного виконання ними своєї місії. Основними елементами процесу законодавчого забезпечення конституційних прав людини у сфері свободи релігії постають передовсім чіткі гарантії їх реалізації, система контролю і нагляду за цим процесом, яка є важливим засобом реалізації свободи релігії в її індивідуальному й спільнотному вимірах.

Узагальнюючи, можемо зазначити, що релігієзнавство (як наука про сутність і закономірності розвитку й функціонування релігії) в межах конкретної правової культури вивчає, аналізує також практику, форми, чинники, що обумовлюють законодавчу необхідність системи реалізації і обмежень права на свободу совісті, свободу релігії, їх нормативну базу, а також юридичну практику санкцій за її порушення, і постає як важлива галузь суспільно-гуманітарного знання, що в теоретичному і практичному вимірах експлікує сукупність відносин, які складаються в процесі функціонування релігії в суспільстві, конфесійні правові традиції, норми, приписи, а також світські закони, нормативні акти, які стосуються публічних аспектів буття релігії, релігійних організацій, їх інститутів, проблеми свободи релігії, свободи церкви і свободи в релігії.

¹³ Филипович Л. Теорія і практика реалізації права на свободу віросповідань: всеукраїнський та регіональний контексти // Релігійна свобода: свобода буття релігії в сучасному соціумі. Науковий щорічник. — К., 2012—2013. — №№ 17—18. — С. 10.